

rijksuniversiteit
 groningen

Vlaskamptuinen in Friesland en Groningen

Inventarisatierapport van parken en tuinen van Gerrit Vlaskamp

Anne Wolff

Vlaskamptuinen in Friesland en Groningen

Inventarisatierapport van parken en tuinen

van Gerrit Vlaskamp

Anne Wolff

Met bijdragen van:

Stieneke van der Wal en Ietse-Jan Stokroos

Groningen, 2013

Colofon

Opdrachtgever: Landschapsbeheer Friesland, Beetsterzwaag

Titel: Vlaskamptuinen in Friesland en Groningen
Inventarisatierapport van parken en tuinen van Gerrit
Vlaskamp

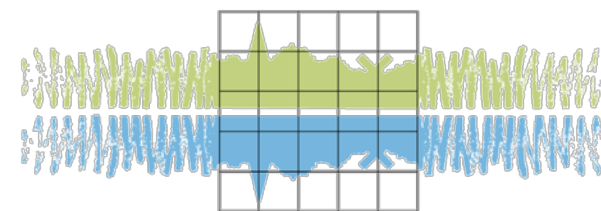
Opdrachtnemer: Kenniscentrum Landschap,
Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit der Letteren, Postbus 716, 9700 AS
Groningen.

Auteur: Anne Wolff

Bijdragen van: Stieneke van der Wal (Het Noordererf)
Ietse-Jan Stokroos

Datum: 24 augustus 2013

Status: Eindrapport

Landschapsbeheer Friesland

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Opgave	4
1.3 Begeleidingscommissie	4
1.4 Proces	5
2. Inventarisatiemethode	7
2.1 Bosgralijsten	7
2.2 Selectie tuinen en parken	9
2.3 Tekeningen van Gerrit Vlaskamp	9
2.4 Kaarten (bodemkaart, AHN en topografische kaarten)	14
2.5 Historisch beeldmateriaal	18
2.6 Contemporaine bronnen	20
3. Conclusies tuinbezoek	22
Overzicht geïnventariseerde tuinen in Friesland en Groningen	32
Selectie geraadpleegde literatuur, archieven en websites	33
Herkomst afbeeldingen	36
Woord van dank	36

Bijlage

Projectbeschrijvingen Friesland en Groningen

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In 2009 startte Aly van der Mark haar onderzoek naar het leven van Gerrit Lambertus Vlaskamp (1834 – 1906), tijdgenoten omschreven hem als aanlegger van plantsoenen.¹ Haar onderzoek werd bemoeilijkt door het ontbreken van 'harde' gegevens. Er is slechts een klein aantal tekeningen van zijn hand bewaard gebleven, van een bedrijfs- of persoonlijk archief is evenmin sprake. De ontdekking van de uitgebreide bestellijsten in de kasboeken van boomkwekerij De Iephof betekende een doorbraak². Nu kon worden vastgesteld waar en wanneer Vlaskamp had gewerkt. Op basis van de bestellijsten stelde Aly van der Mark een lijst op van ruim 350 werken.

Landschapsbeheer Friesland presenteerde in september 2010 het projectplan *De vergeten tuinen van Vlaskamp* waarin verscheidene deelprojecten werden geïnitieerd waaronder de wens van een inventarisatie van de tuinen van Gerrit Vlaskamp. Het particuliere onderzoek van Aly van der Mark is inmiddels uitgegroeid tot een breed gedragen project met een keur aan deelnemers, waaronder de Provincie Fryslân, Landschapsbeheer Friesland, Fries Museum, Sietske Visser AV Productions en niet te vergeten enthousiaste tuineigenaren.

1.2 Opgave

In het najaar van 2011 is het Kenniscentrum Landschap RuG door Landschapsbeheer Friesland gevraagd om de Friese en Groningse tuinen van Gerrit Lambertus Vlaskamp te inventariseren op basis van de

---

¹ Notulen Gemeenteraad Leeuwarden, 24 december 1873.

² Beter bekend als de Bosgralijsten. Grootboeken van leveranties aan cliënten, 1859 – 1941. Toegangsnummer 93-60, inventarisnummers 544-602.

teruggevonden bestellijsten in de kasboeken van de boomkwekerij De Iephof en het voorbereidende onderzoek van Aly van der Mark.³ De Groningse tuinen zijn geïnventariseerd door Ietse-Jan Stokroos (Kenniscentrum Landschap RuG), de Friese tuinen door Stieneke van der Wal⁴ (Het NoorderErf) en Anne Wolff (Kenniscentrum Landschap RuG).

Het doel van de inventarisatie in Friesland en Groningen bestond uit:

- Het opstellen van een overzicht van de (gewezen) locaties van de tuinen van Gerrit Vlaskamp.
- Het vaststellen van de huidige situatie van de oorspronkelijke landschapstuinen van Gerrit Vlaskamp getoetst aan de bestellijsten van Bosgra. (afb. 1)
- Het vaststellen van de specifieke kenmerken van een Vlaskamptuin op basis van analyse van de inventarisatie.

1.3 Begeleidingscommissie

Het inventarisatieproces is in stappen uitgevoerd waarbij de stappen werden voorgelegd aan de begeleidingscommissie. De commissie bestond uit: Aly van der Mark (initiatiefneemster Vlaskampproject), Jan Piet de Boer (Landschapsbeheer Friesland), Nico Kloppenborg (Tuinontwerpbureau Nico Kloppenborg), Marina Fermo (Provincie Friesland), Els van der Laan (Noordpeil, landschap en stedenbouw), Menno Landstra (Landstra Landscape), Natascha Lensvelt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Theo Spek (Rijksuniversiteit Groningen).

---

³ Inventaris van het archief van de boomkwekerij 'De Iephof' te Bergum. Toegangsnummer 93-60, Tresoar, Leeuwarden.

⁴ Het Kenniscentrum Landschap heeft Het Noordererf gevraagd vanwege de specifieke dendrologische kennis.

De bezetting van de begeleidingscommissie wisselde in de loop van de inventarisatieperiode.

1.4 Proces

In de kasboeken van de voorloper van boomkwekerij De Iephof, boomkwekerij Bosgra, zijn ruim 350 bestellijsten (meer dan 300 in Friesland, 42 in Groningen en een enkele in Drenthe) gevonden voor de aanschaf van bomen, heesters en overig plantmateriaal alle met vermelding van de opdrachtgever en onder vermelding van *door Vlaskamp*. Het werkgebied van Vlaskamp besloeg voornamelijk de provincies Friesland en Groningen. Om tot een werkbaar bestand voor Friesland te komen zijn de volgende stappen ondernomen:

1. Het koppelen van de bestellijst aan een adres. Bosgra zette boven iedere lijst de naam van de opdrachtgever en de woonplaats. Aly van der Mark heeft zich ingezet om bij iedere gevonden bestellijst een adres te vinden.⁵
2. Het bezoeken van alle Friese tuinen was geen optie en er werd begin 2012 door Aly van der Mark en Jan Piet de Boer een selectie van 86 tuinen gemaakt. Zij kenden de situatie in grote lijnen. De selectie is gebaseerd op de aanwezigheid van het oorspronkelijke huis, de samenhang tussen huis en tuin, het aantal nog aanwezige oude bomen en de grootte van de plantlijst. Deze selectie werd in drie categorieën verdeeld:
  - A. Redelijk gaaf
  - B. Deels verdwenen
  - C. Grotendeels verdwenen: aanvullend onderzoek gewenst

---

⁵ Aly van der Mark werkte onder andere samen met historische verenigingen en tuinspecialisten.

3. De resultaten van de Friese inventarisatie zouden worden vastgelegd in een GIS-bestand dat als open source zal worden aangeboden aan derden. Met behulp van Gerrit Tuinstra en Martijn Broekman (beiden verbonden aan Landschapsbeheer Friesland) is een format ontwikkeld om de gegevens vast te leggen.

Het plan van aanpak werd op woensdag 15 februari 2012 aan de begeleidingscommissie gepresenteerd in het Provinciehuis te Leeuwarden. Op basis van de uitkomsten van die middag is besloten om eerst een pilot uit te voeren bestaande uit tien tuinen en parken. Deze selectie werd gemaakt door Aly van der Mark. Het resultaat van de pilot werd aan de begeleidingscommissie gepresenteerd op woensdag 4 juli 2012 in Stiens. Tijdens de presentatie bleek dat de inventarisatie van 86 tuinen niet haalbaar is binnen het aantal vastgestelde uren (5 uur per tuin). Daarbij bleek deskresearch en in sommige gevallen archiefonderzoek van essentieel belang. Het aantal te bezoeken tuinen werd teruggebracht tot 40 stuks.

Er worden zeven tekeningen aan Gerrit Vlaskamp toegeschreven en een tekening is door hem gesigineerd. Op uitnodiging van Els van der Laan (Noordpeil, landschap en stedenbouw) heeft een werkatelier plaats gevonden op 19 oktober 2012 waar werd gekeken naar verschillen en overeenkomsten binnen de tekeningen van Vlaskamp om gezamenlijk een legenda samen te stellen.

Op 3 mei 2013 volgde de presentatie van de voorlopige eindresultaten van de inventarisatie aan een deel van de begeleidingscommissie bij Landschapsbeheer Friesland te Beetsterzwaag. Als onderzoekers hebben wij geconstateerd dat de relatief kleine tuinen de tand des tijds slecht

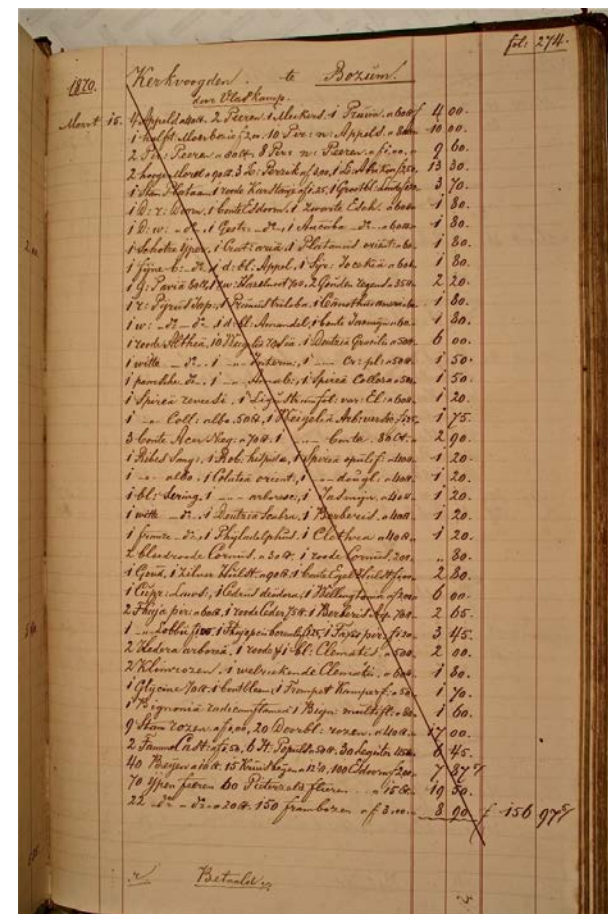
hebben doorstaan.⁶ Tijdens deze bijeenkomst werd eveneens geconcludeerd dat een algeheel overzicht van de tuinen en parken zoals opgenomen in de kasboeken ontbrak. Deze omissie werd onderkend en vervolgens zijn alle bestellijsten ingevoerd in een spreadsheet om de kwantitatieve kennis te voeden.

De afronding en presentatie van het onderzoek volgde op vrijdag 14 juni 2013 tijdens het mini-symposium 'De vergeten tuinen van Gerrit Vlaskamp'. Tijdens het symposium stonden de huidige toestand van de tuinen maar ook de toekomst van de tuinen centraal. Het afsluitende rapport 'Inventarisatierapport tuinen van Gerrit Vlaskamp in Friesland en Groningen' volgde in juli 2013.

Wij willen benadrukken dat wij hier de resultaten presenteren van een inventarisatie en niet van een tuinhistorisch onderzoek naar de tuinen van Gerrit Vlaskamp. Toch zijn wij meerdere malen – gedwongen door de schrale resultaten in het veld – op zoek gegaan naar verwijzingen van zijn werk en persoon in archieven en historische kranten. Met als resultaat dat wij documenten aantreffen waarin bijvoorbeeld zijn contracten werden bevestigd of dat er tekeningen zijn geleverd. (zie projectbeschrijving Westerpark). Het heeft tot gevolg dat een aantal projecten ruimer is beschreven dan andere. Het scheve beeld ten spijt, geloven wij in de meerwaarde van deze uitgeschreven geschiedenissen voor de inventarisatie.⁷

⁶ Anne Wolff en Stieneke van der Wal hebben de Friese tuinen geïnventariseerd. Ietse-Jan Stokroos de Groningse tuinen.

⁷ De resultaten van de inventarisatie zijn verwerkt in GIS-kaarten. Deze kaarten zijn te vinden op www.gerrit-vlaskamp.nl onder het lemma *zijn tuinen*. De projectbeschrijvingen zijn tzt te vinden bij Landschapsbeheer Friesland.

Afb. 1. Bestellijst Kerkvoogden te Bozum, 1870.

2. Inventarisatiemethode

De opzet van de Friese inventarisatie bestond uit het in kaart brengen van beplanting (bomen), water, paden, perken, reliëf en kunstwerken, die mogelijk uit de Vlaskamptijd dateerden. De feitelijke informatie werd ingetekend op de door Landschapsbeheer Friesland ontworpen formulieren. De informatie werd uiteindelijk verwerkt tot een GIS-bestand.

De bewoners werden van te voren gebeld en wij waren vrijwel altijd meteen welkom. Tijdens ons bezoek werd aan de hand van een aantal standaardvragen om aanvullende informatie gevraagd. We kregen prachtige verhalen cadeau; Ansichtkaarten en oude foto's werden uit kasten en kisten gehaald.

Voordat wij een tuin konden bezoeken moesten als eerder aangegeven adressen bij de bestellijsten worden gevonden en is een selectie gemaakt.⁸ De bestellijsten waren vaak onvoldoende om beeld te kunnen vormen van de tuin. Ter ondersteuning van het tuinbezoek hebben we gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksinstrumenten:

- A. Bosgralijsten⁹
- B. Selectie tuinen en parken¹⁰
- C. Tekeningen van Gerrit Vlaskamp
- D. Topografische kaarten
- E. Historisch beeldmateriaal
- F. Contemporaine bronnen

---

⁸ Adressen en selectie werden verzorgd door Aly van der Mark ism Jan Piet de Boer.

⁹ De gegevens van A en B waren het vertrekpunt, basis, van de inventarisatie.

¹⁰ De gegevens van A en B waren het vertrekpunt, basis, van de inventarisatie.

2.1 Bosgralijsten

Het kweken van bomen zit de familie Bosgra in het bloed. Johannes Bosgra tekende de familiegeschiedenis op en baseerde zich daarbij onder andere op de streekhistorici J.J. Spahr van der Hoek en I.J.N. Ypma.¹¹ De kwekersdynastie start met Freerk Bosgraaf in Bergum: het is bekend dat hij in 1714 fruitbomen aan het schoolmeestershof te Tietjerksteradeel leverde. De kwekerij wordt voortgezet door Okke Tietes Bosgra (1769 – 1842). Na diens dood neemt zijn weduwe Tjitske de Wilde (1781 – 1853) de leiding van de kwekerij op zich tot haar zoon Anne Okkes Bosgra (1820 – 1893) het van haar overneemt. Anne Okkes Bosgra is de Bosgra die Gerrit Vlaskamp voorzag van bomen, planten en zaden. In 1900 is de kwekerij bekend als De Iephof. De laatste eigenaar, Anne Gerrit Bosgra, heeft zijn bedrijfsarchief overgedragen aan Tresoar. Aly van der Mark doorzocht de kasboeken van de voorganger van boomkwekerij De Iephof op de naam Vlaskamp en zij vond meer dan 350 bestellingen verspreid over Friesland, Groningen en Drenthe.

Door Vlaskamp

Bij iedere vermelding stond **door Vlaskamp**. Het betrof grote bestellingen maar ook veel kleinere. In de kasboeken zijn meerdere omvangrijke bestellingen opgenomen die op dezelfde wijze worden genoemd als Vlaskamp. Zo telden wij in 1861 47 bestellingen door J. Jongasma en 39 bestellingen door Van der Heide. In ditzelfde jaar wordt Vlaskamp vier keer genoemd. In de volgende jaren verveelvoudigen Vlaskamps bestellingen. Wat de bestellingen niet prijs geven is in welke

---

¹¹ J.J. Spahr van der Hoek en Y.N. Ypma (1978)

Tietjerksteradeel: bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden, Leeuwarden: De Tille; www.johannesbosgra.com, gezien 14 november 2012.;

hoedanigheid Gerrit Vlaskamp zijn bestellingen heeft gedaan. Was het als hovenier, als tussenhandelaar of als tuinarchitect? Was er onderscheid tussen een zeer bekwame hovenier of tuinarchitect en deed het ertoe voor de opdrachtgever? De variërende grootte van de bestellingen roept de vraag op of iedere bestelling een ontworpen tuin betekende.

Wij hebben alle vermeldingen ongecorrigeerd ingevoerd in een spreadsheet waardoor de feitelijke gegevens konden worden gebruikt om een beeld te krijgen van de verhouding bestaande – verdwenen tuinen, de verschillende typen tuinen, datering en plaatsen.

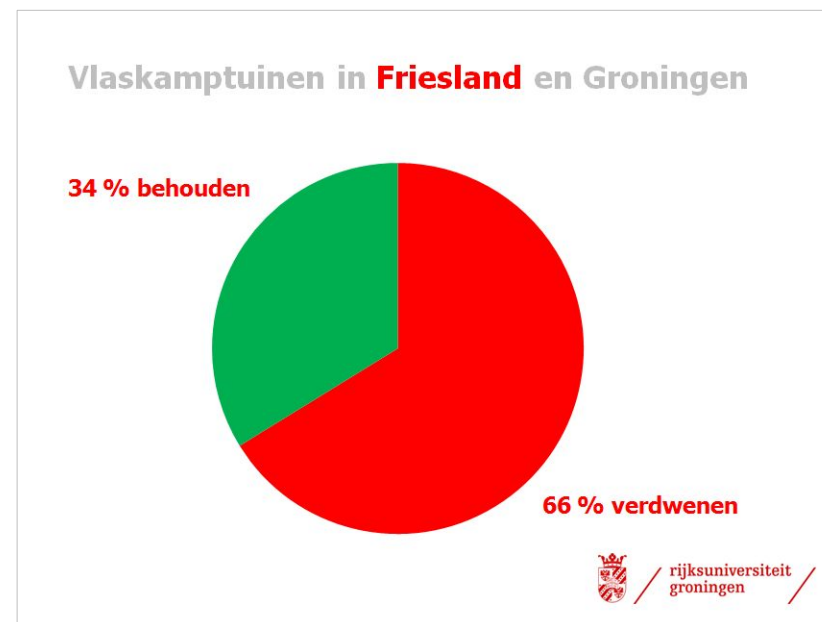
We kunnen zo ook een beeld verkrijgen van de historische Vlaskamp. Waar heeft hij gewerkt en waaraan. Wat waren zijn meest productieve jaren en kunnen wij de verschillende gegevens combineren. Bijvoorbeeld: In welke jaren werkte Vlaskamp aan parken van buitenplaatsen?

Het zijn vragen die passen binnen een tuinhistorisch onderzoek en te voeren voor de huidige inventarisatie.

Wij hebben kunnen vaststellen op basis van de ingevoerde gegevens dat 66% van de Friese tuinen is verdwenen. De resterende 34% is zeer wisselend van kwaliteit. (Afb. 2) Wij kunnen beperkt percentages geven van het type tuin dat is aangelegd. (Helaas is van 53% onbekend om wat voor type tuin het gaat.) Een groot deel wordt ingenomen door de combinatie notabelenwoningen en pastorieën, samen vormen zij 32% van de werkenlijst. De aanleg bij buitenplaatsen/landgoederen is aanmerkelijk kleiner: 5%.

Let op! Ons beeld is gebaseerd op de Bosgralijsten en een enkel niet vermeld park zoals het Westerpark te Leeuwarden. Wij hebben geen rekening gehouden met een percentage onbekende tuinen. Het is

mogelijk dat Gerrit Vlaskamp tuinen heeft aangelegd met sortiment van andere kwekerijen. Wij gebruikten data zoals deze nu bekend zijn.

Afb. 2. Behouden en verdwenen tuinen in Friesland.

2.2 Selectie tuinen en parken

Zoals vastgesteld is 34% van de Friese tuinen uit de Bosgralijsten behouden. Dat zijn 104 tuinen. Ten behoeve van het tuinbezoek is een selectie (zie p. 5.) gemaakt uit de Friese tuinen in de Bosgraboeken: A. Redelijk gaaf, B. Deels verdwenen en C. Grotendeels verdwenen. Meer dan de helft van de 104 tuinen, 60% valt onder de categorie B. Slechts 22% werd aangemerkt als redelijk gaaf.

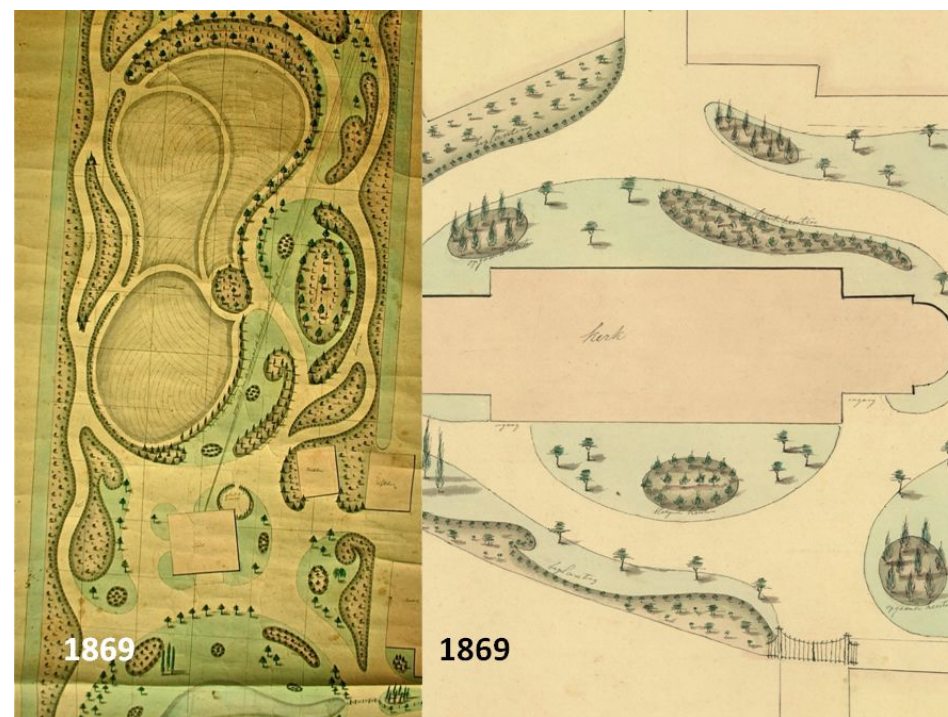
Het Wilhelminapark te Sneek heeft een terechte A gekregen. Maar tijdens de feitelijke inventarisatie hebben we op een aantal momenten de selectie moeten bijstellen.¹² Een aantal B-tuinen was niet als zodanig herkenbaar. Mogelijk omdat bomen onlangs zijn gerooid of omdat het reliëf door egalisatie is verdwenen. In de veel gevallen troffen we slechts enkele oude bomen aan. (zie onder andere projectbeschrijving Hallum)

2.3 Tekeningen van Gerrit Vlaskamp

Een van de grootste struikelblokken voor de inventarisatie van de Vlaskamptuinen is het ontbreken van ontwerptekeningen. Gerrit Vlaskamp heeft wel degelijk tekeningen nagelaten.¹³ In 1854 adverteerde Vlaskamp in zowel de *Groninger-* als *Leeuwarder Courant*. Hij beveelt zich *'aan tot het aanleggen en verleggen van tuinen of bosschen, of wat*

¹² Terug te vinden in de inventarisatie en projectbeschrijvingen.

¹³ De tekeningen zijn tijdens een grote opruiming in de jaren veertig van de vorige eeuw verloren gegaan. Of hier ook tekeningen van Gabe Westra tussen lagen zal een onbeantwoorde vraag blijven. Bron: Aly van der Mark.

Afb. 3. Ontwerp Vreewijk en ontwerp kerkerrein Grou.

van dien aard moge voorkomen (..) Teekeningen worden op de eerste aanvraag gereed gemaakt..¹⁴

De betekenis van ontwerptekeningen voor een inventarisatie of tuinhistorisch onderzoek is van belang om drie redenen:

Ten eerste kunnen mede aan de hand van ontwerptekeningen de ontwerptaal en opvattingen van een ontwerper worden vastgesteld. Wat vindt hij belangrijk? Wat zijn zijn specifieke kenmerken?

Ten tweede kan een ontwerptekening worden vergeleken met het eindresultaat, het uiteindelijke park of tuin. Dan kan worden vastgesteld hoe resultaat en ontwerp zich tot elkaar verhouden: Zijn alle karakteristieken terug te vinden? Is het ontwerp één op één uitgevoerd? Wat is er veranderd? Met de uitkomst van het vergelijk in het achterhoofd kan worden uitgezocht waar en wanneer de veranderingen hebben plaatsgevonden. Heeft de verandering plaatsgevonden tijdens het ontwerpproces (al dan niet in samenspraak met de opdrachtgever)? Is er sprake van een bewuste verandering of heeft de tijd vrij spel gehad?

Ten derde kunnen ontwerptekeningen mede een beeld geven van de kwaliteit van de ontwerper ten opzichte van (contemporaine) vakgenoten. Vlaskamp werkte in dezelfde periode als H. Copijn (1842-1923), L.P. Zocher (1820-1915) en L.A. Springer (1855-1940). Dit aspect valt buiten de feitelijke inventarisatie en is als zodanig niet verder onderzocht.

---

¹⁴ Advertentie *Groninger Courant*, (1 augustus 1854) Koninklijke Bibliotheek 1635 C 1 (afb. 17).

Voor deze inventarisatie hebben wij onder andere de tekeningen uit de dezelfde periode vergeleken (Afb. 3) en hebben wij het ontwerp van het Wilhelminapark te Sneek over de huidige situatie gelegd. Er zijn zeven tekeningen toegeschreven aan Gerrit Vlaskamp. ¹⁵ Alleen het ontwerp voor het Wilhelminapark te Sneek is gesigneerd.

Drachten – Vreewijk	villatuin	1869
Grou – Kerkterrein	kerkhof / plantsoen	1869
Kantens – Uildersma	boerderijtuin	1874
Bergum – Gemeentehuis Bergum	plantsoen	1892
Grou – Wilhelminapark	park	1895/1896
Sneek – Wilhelminapark	park	1898
Beetsterzwaag – Fockensstate	buitenplaats	onbekend
Groningen – Feith	villatuin	onbekend

---

¹⁵ Datering en toeschrijving door Aly van der Mark.

De hand van Gerrit Vlaskamp

De ontwerptekeningen van de Vreewijktuin te Drachten en het kerkterrein te Grou dateren beide uit 1869. Los van de verschillen in kleur en schaal lijkt hier sprake te zijn van twee verschillende tekenstijlen. Een constatering die bevestigd lijkt te worden wanneer de heesterperken uit beide tekeningen naast elkaar worden gelegd.

In vergelijking met heesterperken uit zijn andere tekeningen zijn er meer overeenkomsten te zien.

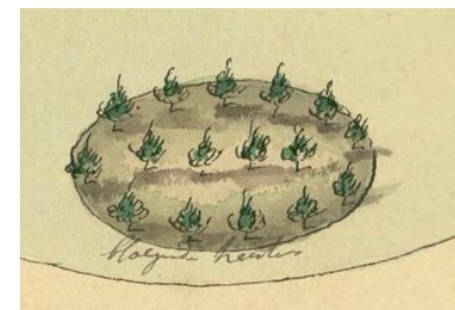
Het is moeilijk om een specifieke Vlaskampsignatuur te duiden. Niet vreemd wanneer je bedenkt dat de overgebleven acht tekeningen representatief moeten zijn voor een oeuvre dat bestond uit honderden tuinen en werd opgebouwd in ruim vijfenveertig jaar. Gerrit Vlaskamp startte als twintigjarige in 1854 en heeft zeker tot 1898 doorgewerkt. Met andere woorden: Kunnen de overgebleven acht ontwerpen representatief zijn voor Vlaskamps signatuur? Kan op basis van 2% een beeld worden gevormd van de ontbrekende 98%?

Wij vinden 2% een te smalle basis om algemeen geldende uitspraken te kunnen doen over de ontwerpstyl van Gerrit Vlaskamp.¹⁶

¹⁶ Er zijn in circa 350 vermeldingen/tuinen gevonden in de Bosgralijsten. De acht bekende tekeningen vormen slechts 2% van deze 350 tuinen.

Vreewijk, 1869

Grou, 1869

Afb. 4. Heesterperken Vreewijk en Grou.

Burgum, 1892

Grou, 1895-96

Sneek, 1898

Afb. 5. Heesterperken Burgum, Grou en Sneek.

Ontwerp en uitvoering: Wilhelminapark te Sneek

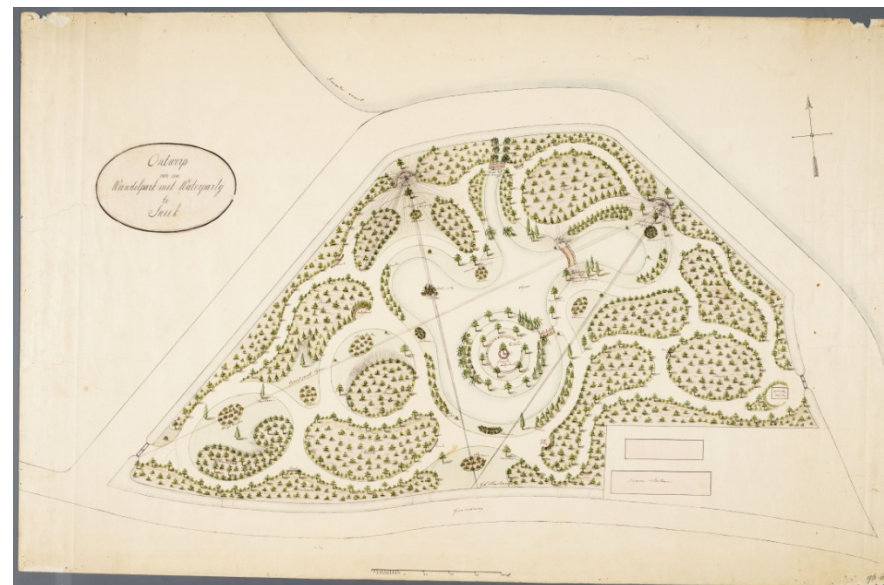
Het Wilhelminapark is een dankbaar object voor een tuinhistorisch onderzoek. De originele ontwerptekening is aanwezig, het park lijkt ogenschijnlijk onveranderd, er is een mogelijke plantlijst en er is een archief van de opdrachtgever.¹⁷

In het archief van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek ligt de ontwerptekening van het Wilhelminapark. Een 'A0' grote tekening waarin de vakken bijna stempelmatig zijn ingevuld. De tekening toont een besloten park met een opvallende, grillig gevormde vijverpartij. De entree is wat verscholen gesitueerd aan de westzijde van het park. Er is duidelijk voorkeur voor symmetrie in de beplanting (treurwilg aan weerszijden van water of brug, ritme van drie heesters, boom, herhaald en gespiegeld – zie de perken aan weerszijden van het zuidelijk gelegen pad, parallel aan Grindweg, overige perken en plantsoenen hebben eveneens een patroon: twee heesters dan boom, ook hier herhaling en spiegeling).

De meest voor de hand liggende methode voor het vaststellen van verschillen tussen ontwerp en actuele situatie is het plaatsen van een transparant ontwerp op een luchtfoto. (afb. 7) Er zijn behoorlijk wat verschillen met het oorspronkelijke park: de toegang tot het park via de oostzijde is gewijzigd in een centrale brede toegang aan de zuidzijde.

---

¹⁷ Het park werd aangelegd in 1898, als geschenk aan de bevolking van Sneek door de voogden van het Oud Burger Weeshuis (OBW). Het OBW was eigenaar maar de gemeente was verantwoordelijk voor het onderhoud. Het park werd in mei 1949 geschonken aan de gemeente Sneek. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Wilhelminapark verscheen in 1998 de publicatie *100 jaar Wilhelminapark Sneek* door Alice Booij en Douwe de Groot. (zie voor meer informatie de projectbeschrijving Wilhelminapark Sneek.)

Afb. 6. Ontwerp Wilhelminapark te Sneek, 1898

Afb. 7. Ontwerp uit 1898 geprojecteerd op luchtfoto uit 2012.

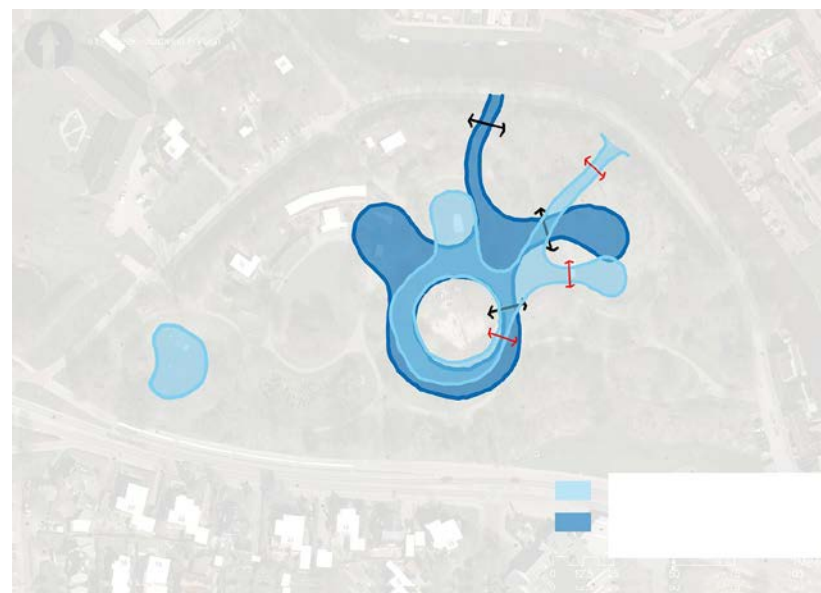
De *Opzigtters Wooning* is naar westzijde van park verplaatst; de holle en bolle bruggen zijn omgedraaid; een eilandje en een waterpartij zijn in de zuidwest hoek van het park toegevoegd. De locatie van de tramremise maakt nu deel uit van het park. Tot onze verrassing bleek de huidige vijverpartij ten opzichte van het ontwerp te zijn gedraaid. De vijver behield dezelfde vorm maar er is gekozen voor een andere oriëntatie. (Afb. 8) Het besloten karakter van het Vlaskampontwerp is doorbroken door de verandering van de entree.

Wanneer en waarom zijn al deze 'kleine' veranderingen doorgevoerd? Het meest opmerkelijk is de draaiing van de waterpartij ten opzichte van het ontwerp. Wanneer heeft deze ingrijpende verandering plaatsgevonden? Door wie is de beslissing genomen?

Het zijn vragen die niet konden worden opgelost in het veld maar met behulp van archiefonderzoek hebben wij een aantal van de 'kleine' veranderingen kunnen beantwoorden. Het bleek dat in de jaren dertig het park werd gerenoveerd in het kader van de werkverschaffing. In deze periode werd een groot aantal bomen vervangen, de entree veranderd en de volièrres toegevoegd. Het gietijzeren toegangshek, een ontwerp van A. Breunissen Troost (voogd OBW en opdrachtgever Vlaskamp) werd verwijderd. De voogden stuurden in 1940 een verontruste brief over het verdwijnen van het hek maar de Directeur der Gemeentewerken antwoordde: *"..dat niet de onderhoudskosten noopten tot het verwijderen van het toegangshek maar (...) dat het park, door de gewijzigde aanleg, van karakter is veranderd. Het is van gesloten tot open park geworden. (...)*

Het park kan en wordt dus niet meer gesloten."¹⁸ (zie projectbeschrijving Wilhelminapark Sneek voor het volledige verhaal.)

Wat ogenschijnlijk een onveranderd park leek, blijkt bij toetsing van het originele ontwerp en na archiefonderzoek aangepast te zijn aan de eisen van de tijd. De essentie van het park, de grillige vijvervorm en de slingerende paden stammen wel degelijk uit Vlaskamps tijd maar zijn bomen en bruggen vervangen en volièrres en ouderenbanken toegevoegd. Het huidige Wilhelminapark is niet het park zoals Vlaskamp deze heeft ontworpen.

Afb. 8. In donkerblauw de waterpartij zoals ontworpen in 1898. In lichtblauw de waterpartij zoals deze is gerealiseerd.

¹⁸ Categorie 01. Overheidsarchieven, toegangsnummer 01.03.2.02.037 Gemeentebestuur 1912-1989, Parken, plantsoenen en bos (K946, uitvoering, werken onderhoud), Archief Sudwest-Fryslân, Sneek.

2.4 Kaarten (bodemkaart, AHN en topografische kaarten)

Bodemkaart van Fryslân¹⁹

Op de site van de provincie is de bodematlas opgenomen om informatie van de ondergrond te ontsluiten. De provincie Fryslân is grofweg te verdelen in drie landschapstypen: langs de kust in het noorden en westen: het kust- en zeekeilandschap, in het zuidoosten de Fries-Drentse keileemplateaulandschappen en in het zuidwesten en in het midden de veenlandschappen. Ieder landschapstype herbergt een eigen grondsoort. Voor de inventarisatie hebben we de bodematlas in een aantal gevallen gebruikt om de grondsoort in verband te brengen met de plantlijst.

AHN (Actuele Hoogtekaart Nederland)

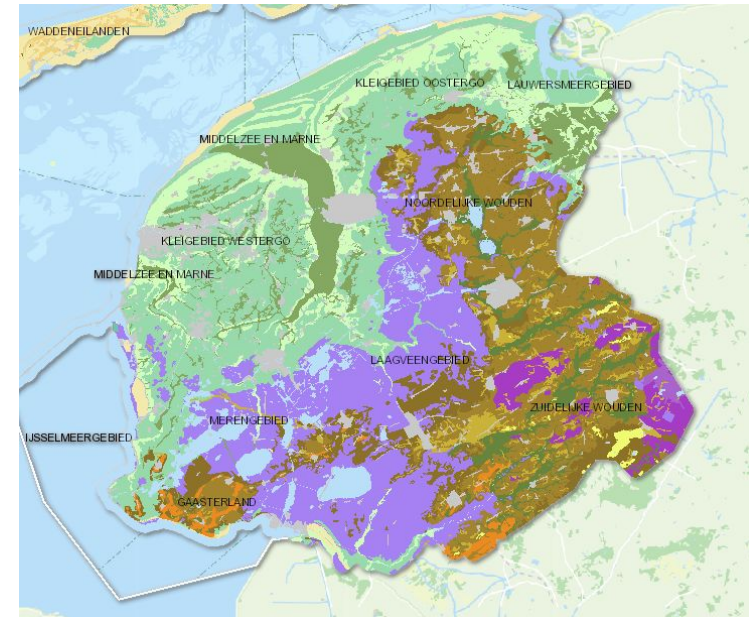
Een van de te onderzoeken elementen binnen de inventarisatie is het reliëf van de tuinen. De AHN leek daarvoor een uitstekend middel. Helaas bleek de oppervlakte van de geselecteerde tuinen veelal te klein en/of de reliëfverschillen te bescheiden.

Topografische kaarten²⁰

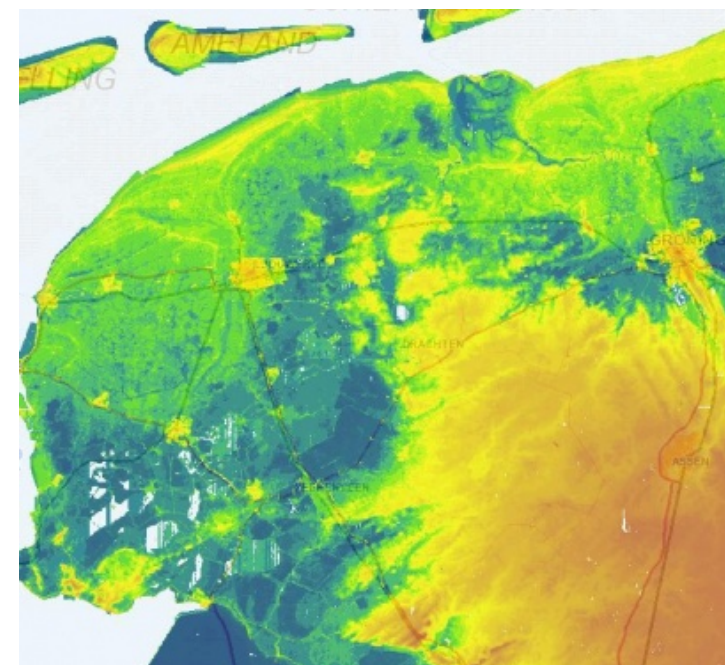
Tijdens de inventarisatie hebben wij onder andere gebruik gemaakt van de mogelijkheden van HISGIS waar Kadastrale Kaart (1832), de Topografische Militaire Kaart (TMK) en de Bonnebladen geo-gerefereerd worden aangeboden. De TMK is de eerste serie gedetailleerde topografische kaarten van heel Nederland,

¹⁹ http://www.fryslan.nl/kaarten/flamingo.swf?m=bodematlas_k09

²⁰ Sinds 1997 werkt de Fryske Akademy aan de ontwikkeling aan het project HISGIS (Historisch Geografisch Informatiesysteem). Het doel is de realisering van een basissysteem voor het opslaan en ontsluiten van lokaliseerbare historische en landschapshistorische informatie voor heel Nederland. www.hisgis.nl

Afb. 9. Geomorfologische kaart.

Afb. 10. Actuele Hoogtekaart Nederland.

begonnen in 1850 en afgerond in 1864, op schaal 1:50.000. De voor de provincies Fryslân en Groningen beschikbare bladen dateren uit de vroege jaren zestig van de negentiende eeuw.²¹

De Bonnebladen zijn de meer gedetailleerde opvolgers van de TMK op schaal 1:25.000 en uitgegeven in kleur. “De officiële naam van de serie is Chromotopografische Kaart des Rijks. De kaartbladen staan echter bekend als de Bonnekaarten of Bonnebladen, naar de Fransman Bonne die de gekozen projectievorm (van bol naar plat vlak) ontwikkelde.”²² Het merendeel van de verkenningen vond plaats tussen 1920 en 1927, de uitgave van de kaarten tussen 1926 en 1934.

De centrale vraag is: Zijn de tuinen van Gerrit Vlaskamp herkenbaar op de TMK en Bonnebladen?

Binnen de inventarisatie zijn wij – vanwege het ontbreken van ontwerptekeningen – op zoek gegaan naar contemporain beeld- en kaartmateriaal dat zou kunnen aangeven hoe het plantmateriaal van de bestellijsten is gebruikt of dat iets laat zien van het originele ontwerp.

Vlaskamp startte zijn carrière in 1854, er zijn geen leveranties uit de Bosgralijsten uit deze periode bekend.²³ De verkenningen van de TMK zijn dan al achter de rug en de kaartbladen worden in 1860 gepubliceerd. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de tuinen op de TMK te vinden zijn.

---

²¹ Bron: www.hisgis.nl

²² www.hisgis.nl, <http://www.hisgis.nl/hisgis/rasterkaarten/bonnebladen-data-verkenning-en-uitgave>, gezien op 3 januari 2013.

²³ De grootboeken met leveranties aan cliënten (Bosgralijsten) lopen van 1861 tot 1941. [Grootboek 1859/1860 bestaat niet. Aly van der Mark].

Lokalisatie op de Bonnebladen is daarentegen wel mogelijk. De verkenningen vonden plaats tussen 1920 en 1927. Echter, bij het interpreteren van de kaart moet rekening worden gehouden met de schijnrealiteit: Verkeerswegen staan bijvoorbeeld niet op schaal. Losse punten, die wij zouden kunnen interpreteren als bomen, staan al evenmin op schaal op de kaart. Ook de schaalgrootte van de kaart 1:25.000 maakt het weergeven van (relatief) kleine tuinen onmogelijk. Zo is op het Bonneblad van Driesum wel het park van de Rinsma State opgenomen maar niet de schuin tegenover liggende pastorietain, volgens de Bosgralijsten aangeplant in maart 1884.²⁴

Als een park of tuin is weergegeven dan is dat veelal rudimentair. Het Wilhelminapark te Sneek is te vinden op de kaart maar de informatie is nauwelijks te lezen in vergelijking met de ontwerp-tekening.²⁵ (vergelijk afb. 6 en 12)

Uit bovenstaande voorbeelden mag worden geconcludeerd dat zowel de TMK als de Bonnebladen onvoldoende informatie kunnen leveren over aangelegde tuinen.

²⁴ Bonneblad no. 59 Dokkum, verkend in 1927, uitgave 1930. *Grote Historische topografische Atlas. Fryslân*. Heruitgave 2006, Tilburg: Uitgeverij Nieuwland.

²⁵ Bonneblad no. 145 Sneek. Verkend in 1884. Herzien in 1930, uitgave 1932. *Grote Historische topografische Atlas. Fryslân*. Heruitgave 2006, Tilburg: Uitgeverij Nieuwland.

Afb. 11. Pijl geeft locatie pastorietain in Driesum aan. (TMK verkend 1927, uitgave 1930)

Afb. 12. Wilhelminapark te Sneek. (TMK verkend 1927, uitgave 1930)

In een aantal gevallen bleek het Bonneblad gecombineerd met de eerste Kadastrale kaart oplossingen te bieden.²⁶ Zo werden wij geconfronteerd met een grote bestelling voor de pastorie van Eastermar uit 1871 maar de pastorie werd in 1875 gebouwd. De bestelling kan dus niet voor deze pastorie zijn geweest, de vraag is dan ook: Voor wie bestelden de kerkvoogden de bomen en heesters?

In 1868 werd de oude kerk afgebroken, de toren werd gespaard. De nieuwe kerk werd in 1868 buiten het dorp gebouwd aan de nieuwe toegangsweg. Op basis van vergelijking van de 1832 situatie met de latere topografische kaart kan worden vastgesteld dat de nieuwe pastorie voor de oude pastorie is gebouwd. De entree van de oude pastorie lag aan de Middelwei, de nieuwe pastorie heeft haar entree aan de later aangelegde Torenweg. De bestelling uit 1871 zou dus voor de oude pastorie kunnen zijn geweest waaruit volgt dat de bomen van deze bestelling mogelijk bewaard zijn gebleven in de achtertuin van de huidige pastorie. Er kan hoe dan ook worden vastgesteld dat Vlaskamp in 1871 de tuin niet heeft aangelegd bij de huidige pastorie. Of was de bestelling misschien bedoeld voor het kerkterrein?²⁷²⁸

²⁶ Kadastrale Kaarten en bijbehorende OAT: www.watwaswaar.nl

²⁷ Het is mogelijk dat Vlaskamp in 1875 de pastorietauin heeft aangelegd wellicht met een andere leverancier. Nader onderzoek in de notulen van het kerkbestuur zou uitsluitsel kunnen geven.

²⁸ **Nagekomen: Na het inleveren van het rapport vond Aly van der Mark latere bestellijsten van de tuin. Het is dan ook mogelijk dat Vlaskamp de tuin heeft aangelegd.**

Afb. 13. Pijl A. Ligging pastorie in 1835, Kadastrale Kaart. Pijl B. Ligging pastorie sinds 1875, Bonneblad 93, verkend 1926, uitgegeven in 1928.

2.5 Historisch beeldmateriaal

Als aanvulling op de Bosgralijsten hebben wij ervoor gekozen om zo mogelijk historisch beeldmateriaal van de tuin of het park te verzamelen. Bij het feitelijke tuinbezoek bleek vaak slechts een aantal oudere bomen bewaard gebleven. Paden en perken waren veelal verdwenen. Historisch beeldmateriaal kan voor opheldering zorgen. Pas als bekend is hoe de tuin eruit heeft gezien kan worden vastgesteld wat resteert.

Bij het gebruik van historische foto's tijdens een inventarisatie bestaat de neiging om het beeld als statisch beeld te zien en niet als momentopname terwijl er toch niets zo veranderlijk is als een tuin. Het is zaak om te letten op grote structuren van de tuin. Daarnaast blijft de datering heikel. In veel gevallen staat er geen datum op een ansicht of foto. Archiven noemen bij ontbreken van een datum – in het beste geval – de postdatum of geven op basis van *expert knowledge* een periode aan wanneer de foto gemaakt zou kunnen zijn.

Wij willen weten hoe de tuin in Vlaskamps tijd er uit heeft gezien. Dat kan het beste met beeldmateriaal dat uit de periode van aanleg dateert. Een ongedateerde foto leidt tot aannames waarmee de feitelijke inventarisatie, waarin we juist de feiten van de aannames willen scheiden, vertroebelt.

Tijdens het inventarisatiebezoek aan de pastorie van Boazum vonden we overgroeid door de haag de resten van een gietijzeren hek. (Afb. 14) Wij vonden een schilderachtige foto van de tuin in de winter waarop niet alleen het hek goed zichtbaar was maar ook de ronding van de gebogen haag. (Afb. 15) De ronding van de haag correspondeert met de

Afb. 14. Pijl wijst naar kromming van heg (Google maps 2012)

Afb. 15. Pijl wijst naar kromming van heg (zonder datum, vermoedelijk begin 20ste eeuw).

ronding van het perk in de voortuin. Het lijkt een ingreep van een ontwerper. Helaas is de winterfoto ongedateerd, ontbreekt een ontwerp-tekening en is er in de tuin slechts weinig terug te vinden van de bestellijst van Vlaskamp. (zie projectbeschrijving Boazum)

Historisch beeldmateriaal levert prachtige vondsten op. In 1874 werd het landschappelijke ontwerp van Gerrit Vlaskamp voor een verswatervijver aan de westzijde van Leeuwarden goedgekeurd door B&W van Leeuwarden. Inmiddels is de verswatervijver getransformeerd tot een openbaar park. Op een foto uit 1911 is de oorspronkelijke aanleg nog te zien: wat we zien is een originele Vlaskamp. (zie projectbeschrijving Westerpark te Leeuwarden)

Afb. 16. Gezicht op de verswatervijver, 1911 (Beeldbank Leeuwarden, FDWESTPAB001)

2.6 Contemporaine bronnen

Gerrit Vlaskamp heeft geen bedrijfsarchief nagelaten, noch een oeuvre aan ontwerptekeningen. Hij zocht niet de bekendheid via ontwerpwedstrijden, nam niet deel aan tentoonstellingen en publiceerde niet in tuingerelateerde bladen. Zoals eerder is vastgesteld hebben wij geen beeld van zijn oeuvre / ontwerpopvattingen kunnen vormen op basis van de Bosgralijsten maar ook niet via nagelaten primaire bronnen. In een poging meer te zeggen werden wij dus min of meer gedwongen om intensiever deskresearch en archiefonderzoek te doen naar secundaire bronnen dan eigenlijk past binnen een inventarisatie.

Wij hebben in archieven gezocht naar gegevens om de Bosgralijsten te kunnen verbinden aan de tuinen. Archieven waarin de geschiedenis is bewaard van pastorie- of notabelentuinen waren er nauwelijks. Het is mogelijk dat in familiearchieven nog correspondentie en stukken zijn te vinden. We hebben meer succes gehad met de archieven van het Wilhelminapark te Sneek en het Westerpark te Leeuwarden.

Een van de parels vonden wij in de notulenboeken van de voogden van het Old Burger Weeshuis (OBW) te Sneek. Hier lazen wij hoe Gerrit Vlaskamp de opdracht van het Wilhelminapark verwierf. De voogden van het OBW gingen mee met hun tijd en wilden de stad Sneek een volkspark schenken. Na langdurige overleg tussen het gemeentebestuur en de voogden werd in 1895 de knoop doorgesneden en kon het park worden aangelegd. Blijkbaar had men nog geen idee wie het park zou kunnen ontwerpen. Tijdens de vergadering op 11 juni 1895 werd besloten om zich op de hoogte te stellen in Grou ‘..waar zoodaanig park bestaat..’. (er) wordt besloten een stoomboottochtje te maken met de dames, op

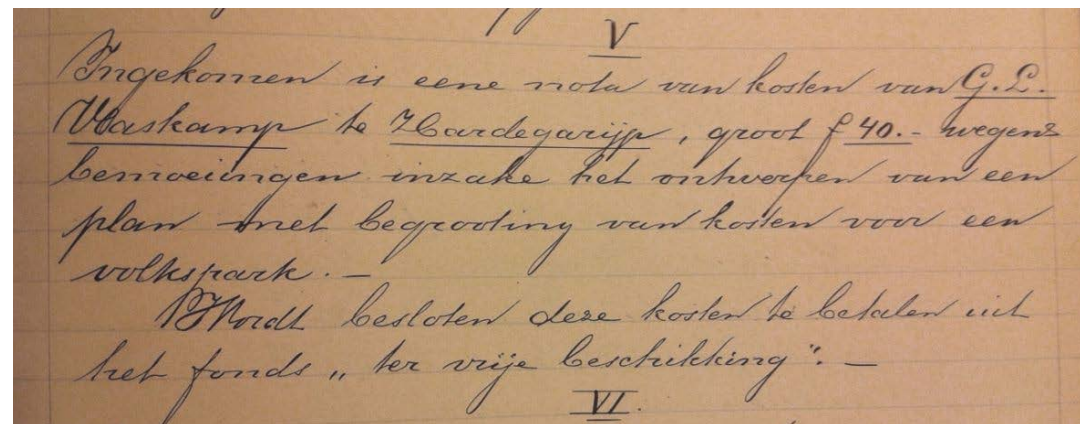
Afb. 17. Advertentie *Groninger Courant*, (1 augustus 1854), Koninklijke Bibliotheek 1635 C 1.

Zondag 23 juni e.k. om eerst een en ander in oogenschouw te nemen.²⁹

Het park in Grou beviel blijkbaar want Vlaskamp werd uitgenodigd en de rest is geschiedenis. In de daarop volgende notulen wordt helaas niet gesproken over de inrichting of over het proces van ontwerp tot realisatie. Of over de samenwerking tussen opdrachtgever en ontwerper. Hoe is het idee ontstaan om bij de daadwerkelijke aanleg de waterpartij ten opzichte van het ontwerp te draaien?

In archieven in Leeuwarden en Sneek troffen we opdrachtbevestigingen aan van de parken. In de grootboeken van de OBW te Sneek vonden wij een uitgebreid overzicht van de kosten van de aanleg van het Wilhelminapark. Helaas zijn de onderliggende stukken niet bewaard gebleven. Soms was er sprake van een ingekomen tekening van Vlaskamp zoals in Leeuwarden. Jammer genoeg bleek deze niet meer aanwezig te zijn in het archief.

Het archiefonderzoek heeft in het algemeen meer inzicht gegeven in o.a. bewoningsgeschiedenissen maar heeft in de meeste gevallen geen vragen kunnen beantwoorden met betrekking tot de ontwerpthematiek, sortimentskeuze of de rol van Gerrit Vlaskamp.

Ingekomen is eene nota van kosten van G.L. Vlaskamp te Gardegarijpe, groot f 40.- wegens bemoeiingen inzake het ontwerpen van een plan met begroeting van kosten voor een volkspark. -
Bijdr. besloten deze kosten te betalen uit het fonds " ter vrije beschikking ". -

Afb. 18. Bevestiging betaling aan Vlaskamp voor ontwerp Wilhelminapark door het OBW (1895).

²⁹ Notulenboeken OBW, Catagorie 01. Overheidsarchieven, titel 01.11.19 Old burgerweeshuis 1581-1990, inventarisnummer 696, Archief Sudwest-Fryslan, Sneek.

3. Conclusies tuinbezoek

Na het bezoek aan de Vlaskamptuinen in Friesland en Groningen blijft het beeld bestaan van oude tuinen en parken op bijzondere locaties. Ook al was de negentiende eeuw moeilijk te vinden, er bleef rond de tuinen het aureool van oud groen zweven. Wij bezochten locaties waar al minstens 110 jaar een siertuin bestaat. De onontkoombare factor tijd adelde de tuinen maar tastte ze gelijktijd aan. Dat is inherent aan een tuin, het groen leeft: het groeit op, wordt volwassen, dan oud en zal uiteindelijk sterven. Het is de consequentie van werken met levend materiaal.

Tijdens onze bezoeken hebben we tuinen in allerlei stadia gezien: van jong volwassen tot vervallen. Onze taak was het meten van de huidige situatie met als toetssteen de negentiende-eeuwse beplanting op de bestellijsten van kwekerij Bosgra.

Winst

Het zal niet als een verrassing komen dat wij hebben moeten concluderen dat er weinig over is van de negentiende-eeuwse tuinen. De tuinen en parken hebben in de loop der tijd de nodige veranderingen ondergaan waardoor in de meeste gevallen niet meer is vast te stellen wat nog origineel is. Op een aantal locaties, zoals in Dronrijp en in Veenwouden, liggen de tuinen geclusterd. In de ene tuin zijn meer oude bomen bewaard gebleven dan de andere maar de naast elkaar gelegen tuinen versterken elkaar en worden een geheel. Het resultaat is een brede strook, authentiek ogend, negentiende-eeuws park. Deze kwaliteit, de geclusterde tuinen als park, is volgens ons winst.

Afb. 19. Dorpsweg Dronryp, zonder datering, FAA (Z215)

Afb. 10. Huidige situatie Dronrijp (2012)

Feiten

Wij hebben uiteindelijk in Friesland 39 tuinen en in Groningen 24 tuinen bezocht. De inzet van de inventarisatie is om de overgebleven beplanting en structuur uit Vlaskamps tijd in kaart te brengen. We hebben gekeken naar zes elementen:

1. beplanting (met als referentie de Bosgralijsten)
2. water
3. paden
4. perken
5. reliëf
6. kunstwerken

De resultaten zijn vastgelegd in beknopte projectbeschrijvingen en op GIS-kaarten. De GIS-kaarten zijn raadpleegbaar via de site www.gerrit-vlaskamp.nl. De resultaten van de Groningse inventarisatie zijn verwerkt op ondergrond van GIS-kaarten.

Wij hebben de conclusies op twee niveaus getrokken. Het eerste niveau bevat de conclusies op basis van in de Friese en Groningse tuinen en parken aangetroffen elementen. Het tweede niveau bevat conclusies op basis van de vergelijking van de geïnventariseerde tuinen.

Algeheel geldende constatering:

- Er zijn weinig authentieke tuinen aangetroffen mede doordat de relatief bescheiden tuinen bij de notabelenwoningen en pastorieën vaker veranderen. Wanneer nieuwe bewoners het huis betrekken gaat vaak de tuin op de schop. De grotere

Afb. 11. Oude appelboom, restant van een appelhof, in Hijlaard. (2012)

(openbare) parken zijn al decennia in bezit van één eigenaar en zijn minder aan verandering onderhevig waardoor de structuur beter bewaard is gebleven. Daarbij zijn er hogere kosten verbonden aan het aanpassen/veranderen van een park dan van een tuin.

- Als er veranderingen hebben plaatsgevonden dan zijn deze moeilijk in de tijd te plaatsen door het veelal ontbreken van huis- en familiearchieven.
- Het is in het algemeen moeilijk om vast te stellen hoe oud een boom is. Grote bomen zijn niet per definitie oude bomen. Binnen de juiste omstandigheden (goede grond, geen verstoring) kan een boom gro(o)t(er) worden en daardoor ouder lijken.
- Bij het inventariseren van een oud(er) park of tuin moet rekening worden gehouden met de oorspronkelijke aanleg en de huidige situatie: meerdere (tijd)lagen kunnen aanwezig zijn. Dat kan betekenen dat het huidige beeld afwijkt van het oorspronkelijke ontwerp. Aan de inventariseerder/onderzoeker ligt de taak om de lagen te scheiden en idealiter te kunnen benoemen. (zie projectbeschrijving Westerpark te Leeuwarden)
- We hebben de invloed van het sortiment van kwekerij Bosgra op het gebruik van planten door Vlaskamp niet kunnen bepalen.³⁰

Afb. 22. Monumentale iep in Wirdum. (2012)

---

³⁰ Aan de hand van kwekerscatalogi had deze vraag kunnen worden beantwoord. Helaas ontbreken de kwekerscatalogi van kwekerij Bosgra in het Bosgra-archief in Tresoar. Er is in bronnen sprake van een courant. Kwekerscatalogi van De Iephof, (1927-1970) zijn ondergebracht bij de WUR, Speciale Collecties, BOX E00053, te Wageningen.

Bepanting / bomen

- We hebben gekeken naar oude bomen in combinatie met de Bosgralijsten. Het is niet altijd te achterhalen of de bestelde bomen daadwerkelijk in de tuin zijn geplant. Zo zijn er grote bestellingen voor een kleine tuin te vinden.
- Wij hebben de huidige oude bomen vastgelegd op de GIS-kaarten: de meest voorkomende oude boom is de bruine beuk, vervolgens de linde, kastanje, eik, plataan en (bontbladige) esdoorn. Bij uitzondering vonden wij de groene beuk, treurbeuk en goudes.
- 35% procent van de bezochte Friese tuinen heeft fruitbomen: deze bomen zijn jonger dan 100 jaar. Op de bestellijsten staan veel fruitbomen. Ook al worden de fruitbomen vervangen, een boomgaard blijft vaak op dezelfde locatie.
- We troffen oude bomen aan die niet op de Bosgralijst staan. Deze kunnen door Vlaskamp zijn geplant.³¹
- De Bosgralijsten zijn bestellijsten en bieden geen aanknopingspunten over combinaties, of hoe de bomen werden gegroepeerd. Wij hebben combinaties aangetroffen die niet zo goed bij elkaar pasten: een plataan en een beuk zijn te dicht naast elkaar geplant en verdringen elkaar. Het kan zijn dat de combinatie juist zo is bedoeld en dat met snoei-beheer de groei van de bomen werd begeleid. (zie projectbeschrijving VEW_7)

Afb. 23. Uitgegroeide taxus. (2012)

---

³¹ Complicerende factoren: de leeftijd is niet vast te stellen en het ontwerp van de tuinen ontbreekt.

Bepanting / heesters & struiken

- Wij hebben in de tuinen nauwelijks oudere struiken aangetroffen. In het Wilhelminapark Sneek is bijvoorbeeld de oorspronkelijke bepanting na twintig jaar veranderd en daarna nog herhaaldelijk bijgewerkt.³²
- Wat wij vaker aantreffen waren oude taxussen (enkel en als groep) uitgegroeid tot imposante groene koepels. De taxus wordt niet genoemd in de Bosgralijsten.
- Op de bestellijst staan vaak enkele exemplaren per soort. Wij vermoeden dat Vlaskamp combinaties maakten. Op ontwerptekeningen van het gemeentelijk plantsoen te Bergum (1892) en van het Wilhelminapark Grou (1895/1896) staan gerangschikte heesterperken met bontbladige heesters en perken met bloeiende heesters. We hebben echter dergelijke perken of restanten ervan niet in het veld aangetroffen.

Afb. 24. Voorbeeld van een bontbladig heesterperk. Detail ontwerptekening Wilhelminapark Grou (1895/1896).

---

³² Stukken betreffende het overnemen, uitbreiden, veranderen en renoveren van en het treffen van voorzieningen aan het Wilhelminapark. 1913 - 1986; met hiaten; met tekeningen. Categorie 01. Overheidsarchieven, toegangsnummer 01.03.2.02.037 Gemeentebestuur 1912-1989, Parken, plantsoenen en bos (K946, uitvoering, werken onderhoud), Archief Sudwest-Fryslan, Sneek.

Perken

- Voor veel notabelenwoningen en pastorieën lag een rond of ovaal perk voor het huis aangevuld met moderne beplanting en / of gras. (zie bijv. Veenwouden, Dronrijp, Driesum)
- Oorspronkelijkheid en leeftijd van een perk zijn niet vast te stellen in verband met ontbrekende basisgegevens zoals ontwerptekening en beplantingsplan.

Paden

- Wij hebben nauwelijks tot geen paden aangetroffen in de geselecteerde tuinen. Een uitzondering was het pad in de achtertuin van de pastorie van Kooten. Het is echter niet mogelijk om het pad te dateren. Kan uit de tijd van Vlaskamp zijn maar ook uit de jaren dertig.
- Oorspronkelijkheid en leeftijd van een pad zijn moeilijk vast te stellen in verband met ontbreken van een ontwerptekening.

Water

- Eén op de drie geïnventariseerde tuinen heeft een vergraven gracht. Vaak met een kom bij de entree (zie projectbeschrijving Selmien)
- De voor het huis liggende grachten zijn geregeld versmald door wegverbredingen of voor aanleg van een tram. (zie projectbeschrijving Veenwouden)
- Vijverpartijen zijn schaars ten opzichte van de grachten. We hebben 2 vijvers gevonden in Friese tuinen en 1 in een Groningse tuin. (zie projectbeschrijving Groningen G-War-1)
- Oorspronkelijkheid en leeftijd van de waterpartijen zijn moeilijk vast te stellen in verband met ontbrekende ontwerptekening.

Afb. 25. Slingerpad in achtertuin van de pastorie in Kooten. (2012)

Afb. 26. Vergraven gracht in Selmien. (2012)

Reliëf

- We troffen geen reliëf aan dat kon worden onderscheiden op de AHN. Wel is er sprake van lichte glooiingen aangetroffen als 'bergje', in hoeken van percelen en ook van zeer licht bollende perken. Extreme hoogteverschillen zoals bijvoorbeeld in de Groninger slingeruinen hebben wij niet aangetroffen.
- Het huis ligt vaak hoger en daardoor is er sprake van een aflopende helling naar de gracht toe.
- Oorspronkelijkheid en leeftijd van het reliëf zijn moeilijk vast te stellen in verband met ontbrekende ontwerp-tekening.
- Uitzondering is de tuin in Stiens waar het microreliëf bewaard is gebleven.

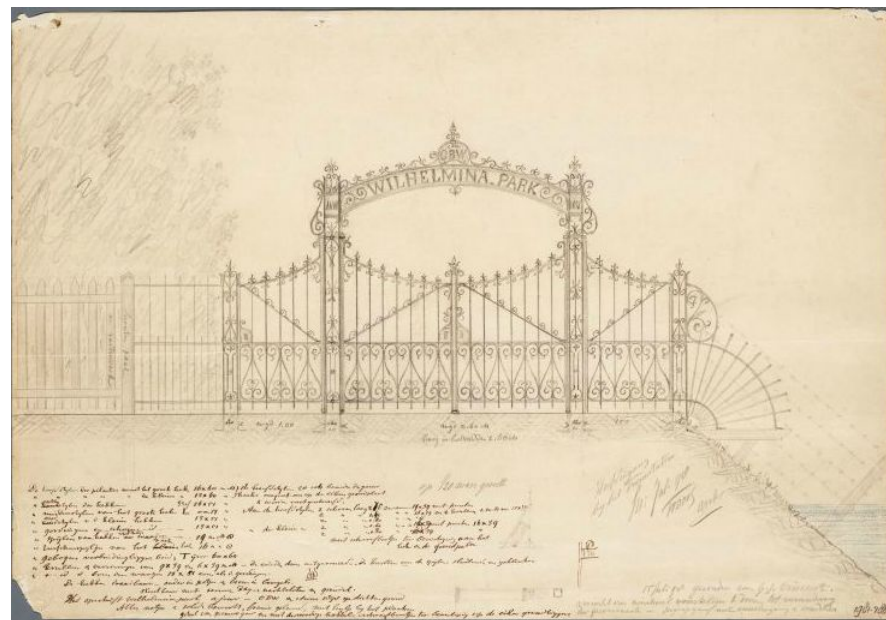
Kunstwerken

- In de grotere parken zijn er aanpassingen en renovaties geweest. Oorspronkelijkheid van de kunstwerken is zonder schetsontwerpen moeilijk vast te stellen. In zijn ontwerpen schetst Vlaskamp halfronde zitelementen in nissen. Wij hebben bijvoorbeeld in de Wilhelminaparken van Grou en Sneek de banken niet meer teruggevonden.

De grote lijnen

Behalve de tuinen konden we putten uit de genoemde hulpmiddelen (p.7-21). Concluderend kunnen wij stellen dat:

- De inventarisatie is gebaseerd op de Bosgralijsten. Het is mogelijk dat Gerrit Vlaskamp tuinen heeft aangelegd met sortiment van andere kwekerijen. Wij gebruikten data zoals deze nu bekend zijn. De gevonden adressen bleken niet altijd te kloppen.

Afb. 27. Ontwerpschets van het toegangshek van het Wilhelminapark te Sneek, A. Breunissen Troost (1898), collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek.

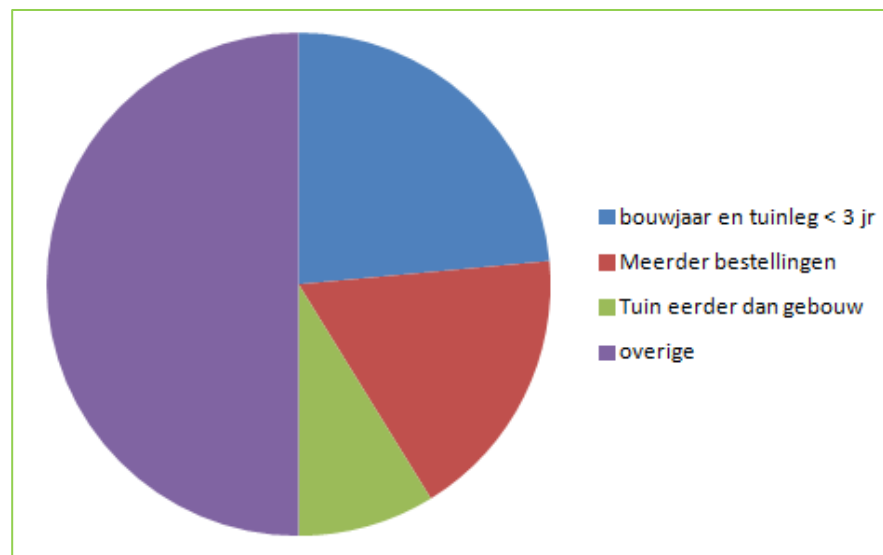
- De ondersteunende kaarten zijn op te grote schaal voor het onderzoek naar relatief kleine tuinen.
- Het archiefonderzoek bracht in secundaire bronnen interessante bewonersgeschiedenissen maar gaf geen antwoorden met betrekking tot het werk en functie van Gerrit Vlaskamp.
- Er te weinig tekeningen over zijn van Gerrit Vlaskamp om algemeen geldende uitspraken te kunnen doen over zijn ontwerpstyl.
- Historische foto's de beste bronnen zijn om een beeld te vormen van de negentiende-eeuwse tuinen.

Conclusies in beeld

Om een uitspraak te kunnen doen over de bevindingen tijdens de inventarisatie hebben wij deze in beeld gebracht. De diagrammen zijn gebaseerd op de uitkomsten van de inventarisatie van 34 Friese tuinen³³. Dat wil zeggen 33% van de overgebleven tuinen. (zie afb 2.)

Het blijkt dat in 24% van de gevallen de tuin binnen drie jaar werd aangelegd na de bouw van het huis. 18% van de eigenaren bestelde meerdere keren. In 9% van de gevallen was de tuin er eerder dan het huis. Het kan betekenen dat er een eerder huis heeft gestaan waar de bestelling voor was bedoeld of dat het meegegeven adres incorrect was. De helft van de bestellingen bestaat uit eenmalige opdrachten.(afb.28) De grootste bestelling kwam uit Bergum van Mr. Horatius Ferf met een bedrag van hfl 284,30,.

³³ We hebben de drie bezochte parken niet opgenomen. (De tuinen in Stiens en Jelsum zijn hierin niet opgenomen, deze zijn later toegevoegd.)

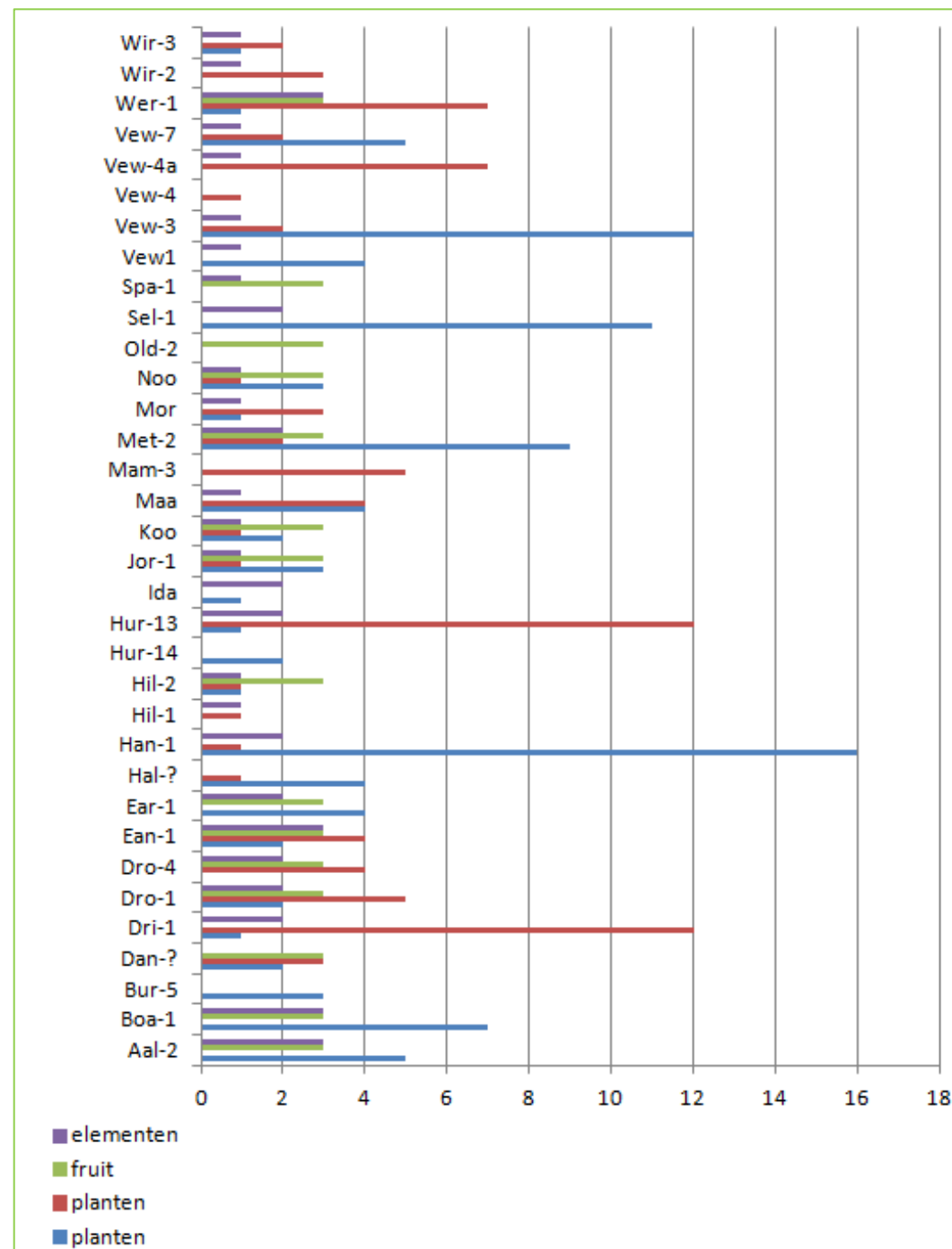

Afb. 28. Bestellingen door Vlaskamp

Op de naast gelegen tabel hebben we in kaart gebracht wat er nog in de tuin staat. Om de tabel leesbaar te houden zijn verschillende items samengevat. De getallen onderaan zijn geen percentages maar tellingen. We hebben de bomen en struiken verdeeld in de categorie beplanting uit de tijd van Vlaskamp en vermeld op de Bosgralijst (blauw) en beplanting uit de tijd van Vlaskamp, die niet is vermeld op de Bosgralijst (rood). Het fruit (groen) heeft steeds een zelfde waarde meegekregen. Onder de categorie elementen vallen vijvers, gracht, paden, perken en reliëf. Uitschieters zijn in Hantum, Hardegarijp en Driezum te bespeuren, geholpen door de laanbeplanting.

In twaalf tuinen zijn fruitbomen te vinden. Vrijwel iedere tuin heeft nog een of meerdere mogelijke Vlaskampbomen.

De elementen zijn ondervetegenwoordigd, debet hieraan is de niet te meten leeftijd en daarmee samenhangende vraag of het origineel is. Paden, perken en reliëf zijn meer vergankelijk en sneller verdwenen of aan te leggen. (Vergraven) grachten behoren veelal tot de basis van aanleg.

Afb. 29. Mogelijk oorspronkelijke elementen en beplanting (heesters, bomen).

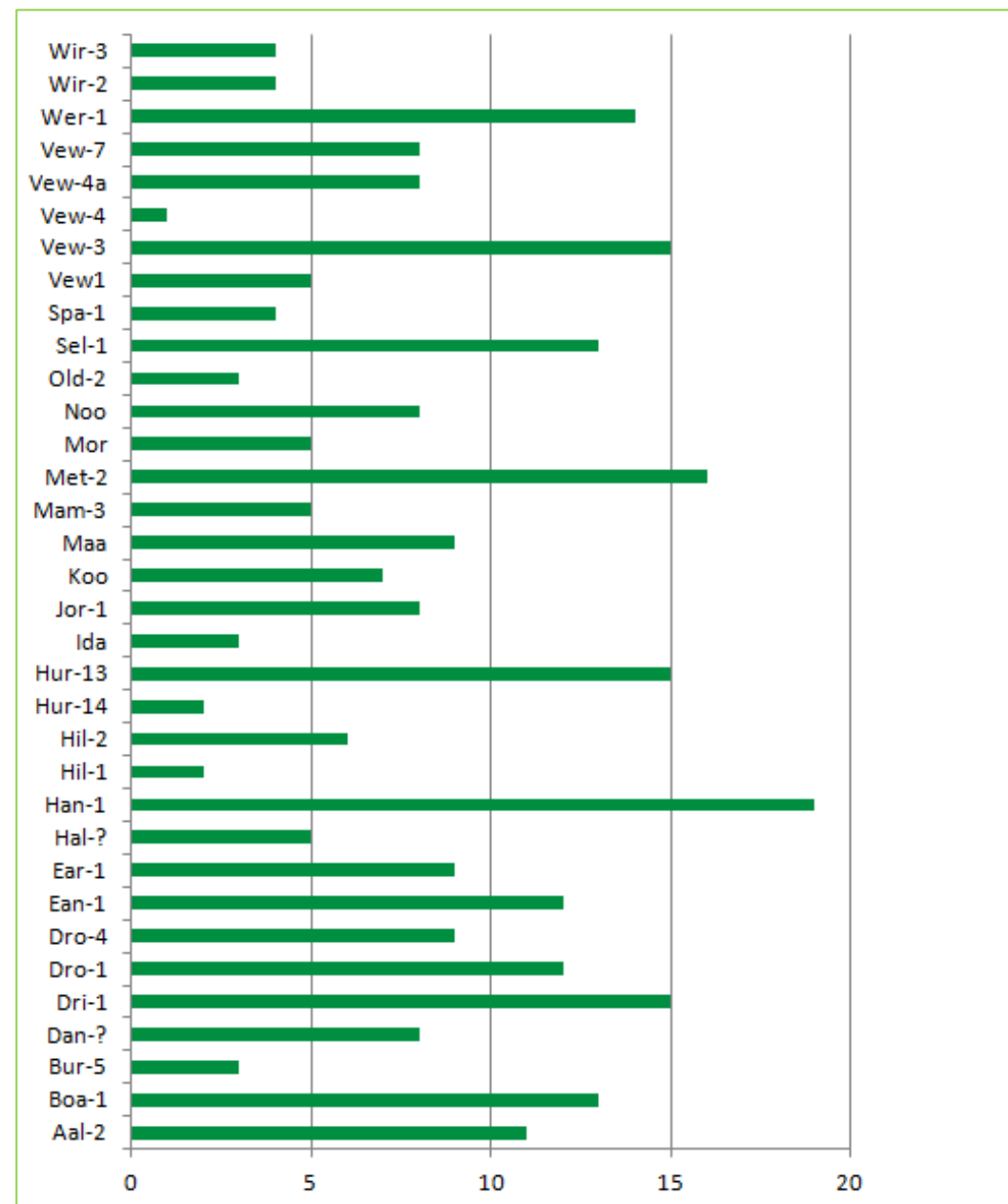
In de laatste tabel hebben we alle elementen bij elkaar opgeteld.³⁴ Enigszins discutabel want we vergelijken nu appels met peren. Waar het ons in deze tabel om gaat is of de getallen de sfeer van de tuin weergeven. Wij hebben immers alleen oude elementen opgenomen in onze tellingen en die zouden idealiter een oude tuin vertegenwoordigen. De tuinen met singels vertroebelen het beeld maar in grote lijnen lijkt de aanname te kloppen.

De onaangetaste tuin van Selmien scoort hoog in deze reeks, evenals de tuin van Makkinga en de pastorietaan van Boazum. De tuinen van Idaerd en Hurdegaryp-14 komen op een zelfde aantal 'punten' uit terwijl de tuin van Hurdegaryp veel authentiek oogt. Ons beeld wordt waarschijnlijk beïnvloed doordat in Hurdegaryp de oude woning nog staat en in Idaerd de oude pastorie is afgebroken.

Ook onze observatie dat geclusterde tuinen elkaars 'tuinbeeld' versterken komt naar boven in de tabel zoals te zien is in het rijtje van Veenwouden. De ene tuin die er wat bekaaid van afkomt wordt opgenomen in het geheel. Zouden wij de geclusterde tuinen van Mantgum hebben onderzocht dan zouden zij een zelfde positie in de tabel innemen.

Tot slot: Het uitgangspunt van de inventarisatie was het vinden van de verborgen tuinen van Vlaskamp. We hebben eigenlijk hemzelf teruggevonden. De tuinen hebben velen geïnspireerd om er een nieuwe laag aan toe te voegen. Zo blijft een oude tuin in leven.

³⁴ Zoals gesteld in de deelconclusies kunnen wij niet vaststellen of deze origineel zijn.

Afb. 30. Tuinsfeer in cijfers.

Overzicht geïnventariseerde tuinen in Friesland en Groningen³⁵

Friesland

1	Aalsum	Aal-2
2	Boazum	Boa-1
3	Burgum	Bur-5
4	Driezum	Dri-1
5	Dronrijp	Dro-1
6	Dronrijp	Dro-4
7	Easterein	Ean-1
8	Eastermar	Ear-1
9	Grou	Wilhelminapark
10	Hallum	Hal
11	Hantum	Han-1
12	Hijlaard	Hil-1
13	Hijlaard	Hil-2
14	Hurdegaryp	Hur-13
15	Hurdegaryp	Hur-14
16	Idaerd	Ida
17	Jorwerd	Jor-1
18	Kootstertille	Koo
19	Leeuwarden	Westerpark
20	Makkinga	Maa
21	Mantgum	Mam-3

22	Mantgum	Mam-4
23	Metslawier	Met-2
24	Morra	Mor
25	Noordwolde	Noo
26	Olderberkoop	Old-2
27	Selmien	Sel-1
28	Sneek	Wilhelminapark
29	Spannum	Spa-1
30	Veenwouden	Vew-1
31	Veenwouden	Vew-3
32	Veenwouden	Vew-4
33	Veenwouden	Vew-4A
34	Veenwouden	Vew-7
35	Wergae	Wer-1
36	Wirdum	Wir-2
37	Wirdum	Wir-3
	() Jelsum	Jel
	() Stiens	Sti

Groningen

1	Eenrum	G-eeen-2
2	Houwerzijl	G-Hou-1
3	Huizinge	G-Hui-1

³⁵ De resultaten van de inventarisatie zijn te vinden op www.gerrit_vlaskamp.nl onder het lemma *zijn tuinen*.

4	Kantens	G-Kan-1
5	Kommerzijl	G-Kom-1
6	Lauwerzijl	G-Lau-1
7	Lauwerzijl	G-Lau-2
8	Middelstum	G-Mid-1
9	Middelstum	G-Mid-3
10	Midwolda	G-Mdw-1
11	Nieuwolda	G-Nie-1
12	Pieterzijl	G-Pie-1
13	Pieterzijl	G-Pie-2
14	Pieterzijl	G-Pie-3
15	Pieterzijl	G-Pie-4
16	Uithuizen	G-Uit-1
17	Uithuizen	G-Uit-2
18	Uithuizen	G-Uit-3
19	Warffum	G-War-1
20	Warffum	G-War-3
21	Warffum	G-War-4
22	Warffum	G-War-6
23	Warffum	G-War-8
24	Winsum	G-Win-1

Selectie van geraadpleegde literatuur, archieven en websites

Baarsen, R. (et al) (1996) *'De Lelijke Tijd' Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895*, Amsterdam: Rijksmuseum.

Berg, Herma M. van den Berg (1983) *Noordelijk Oostergo. Dongeradelen*. Den Haag: SDU.

Bierema, T.B., J. de Boer, R van der Tuuk, (2002) *Boerderijen op het Hogeland*, Oudeschip: Stichting Boerderijenboek Het Hogeland.

Bolt, A., (2000) *Groot-fotoboek van Uithuizen*, Uithuizen: Commissie Fotoboek Uithuizen.

Boer de, J., Geert Klok, Gerard Oostra, Henk van Welzen, Wim Witteveen (2008) *Warffum zo `t is, zo `t was*, Welzo Media Productions BV

Booij, Alice en Douwe de Groot (1998) *100 jaar Wilhelminapark Sneek*, Sneek: Migg BV

Buttlar von, Adrian (1989) *Der Landschaftsgarten, Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*, Keulen.

Copijn Tuin- en Landschapsarchitecten (juli 2011) *Beheerplan Westerpark Leeuwarden*.

Durenkamp, H. et al, (2009) *Boerderijenboek Grijskerk en omstreken*, Bedum: Profiel Uitgeverij Bedum.

Elema, A., J.G. Klugist, O.G. Reiders, Geert de Boer, Menco A. Holtman, (1983) *Middelstum-Kantens Bijdragen tot de Plattelandsgeschiedenis, met een beschrijving van de boerderijen en hun bewoners*, Uitgave van de Landbouwvereniging Middelstum-Kantens

Georgius, R. (1998) *Boerderijenboek Nieuwolda*, Nieuw Scheemda: Stichting Landbouwhistorie Woldendorp.

Kamphuis, Mariette (2009), 'Sortiment', in: Marinke Steenhuis en Fransje Hooimeijer (red.), *Maakbaar Landschap; Nederlandse landschapsarchitectuur 1945 -1970*, Rotterdam: Nai

Kamphuis, Mariette en Anne Wolff (2011) *Cultuurhistorische analyse Van Bergen IJzendoornpark, Gouda*, Ede: Unie van Bosgroepen (ongepubliceerd).

Koning, Jan de en Wim van den Broek e.a. (2012) *Dendrologie van de lage landen. Geïllustreerde handleiding bij het bepalen van de in Nederland en Vlaanderen voorkomende families, geslachten, soorten, variëteiten, en cultivars van gekweekte bomen. Naar dr. B.K. Boom*, Zeist: KNNV uitgeverij.

Laan van der - Meijer, Els, Willemieke Ottens (2012) *Roodbaards Rijkdom, Landschapsparken Noord Nederland 1800-1850 Friesland, Groningen en Drenthe*, Rotterdam: Stichting Bonas Nederlands Architectuur Instituut.

Oldenburger-Ebbers, C. S. (1987) *De ontwikkeling van de tuinarchitectuur in Nederland door de eeuwen heen II*, in: Groen, (1987) nr. 11, pag. 11-17.

Oldenburger-Ebbers, C. S., Anne Mieke Backer, Eric Blok (1995) *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel 1. Noord*, Rotterdam: Uitgeverij De Hef.

Pey, Ineke (2004) *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle: Uitgeverij Waanders.

Moes, Constance D. H. (2002) *L. A. Springer Tuinarchitect Dendroloog 1855-1940*, Rotterdam: Uitgeverij de Hef.

Mulder-Radetzky, Rita (1999) *L. P. Roodbaard (1782-1851): een tuinarchitect met schildersogen*, Rotterdam: Stichting Bonas.

Scheers, M.C. (1997) *Twintig jaar Stichting Woonhuismonument*, Stichting Woonhuismonument Warffum.

Scholten, Tineke (2004) *Het boerenerf in Groningen*, Assen: Uitgeverij van Gorcum.

Vroom, Meto J. (2010) *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur*, Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk en Meto J. Vroom.

Wal van der, Stieneke (2012) *Buitenplaats Groenestein, Verborgene parel in Helpman*, studierapport (ongepubliceerd).

Witte, H (1876) *Tuinen, Villa's en Buitenplaatsen. Handleiding tot het ontwerpe, aanleggen en beplanten van kleinere en grotere Tuinen, Villa's, Buitenplaatsen en Mozaiekperken (..) eveneens opgaven van de voor dit dek meest geschikte boomen, heetsers en andere planten en tuinsieraden*. Leiden: D. Noothoven van Goor.

Zijlstra, Bonica, (1986) *Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940*, Amsterdam: Nederlandse Tuinenstichting.

Archief Sudwest-Fryslân te Sneek

Categorie 01. Overheidsarchieven, Gemeentebestuur 1912-1989, Parken, plantsoenen en bos.

toegangsnummer 01.03.2.02.037

Stukken betreffende het overnemen, uitbreiden, veranderen en renoveren van en het treffen van voorzieningen aan het Wilhelminapark. 1913 - 1986; met hiaten; met tekeningen.
Inv. nr. 943: 1913 - 1986 volière

Inv. nr. 946: 1918 - 1986 o.a. bruggetjes/bloemkas/zonnewijzer/hekwerken
Inv.nr. 944: 1949 overname van Old Burger Weeshuis

Archief Old Burgerweeshuis 1581-1990

Toegangsnummer 01.11.19

Inv.nr. OAS 960: stukken opening Wilhelminapark

Inv.nr. 696, 697, 700, 706, 707: Notulenboeken OBW

Tresoar te Leeuwarden

Archief van de boomkwekerij 'De Iephof' te Bergum

toegangsnummer 93-60

Inv. nr. 539: Ernest Eeckhaute, Planting en snoeiing der boomen langs de openbare wegen en lanen. Uitgegeven te Gent: 1884

Inv. nr: 545 en 546: Grootboeken van leveranties aan cliënten.

Historisch Centrum Leeuwarden te Leeuwarden

Inventaris van het archief van de stad, later gemeente Leeuwarden 1811-1941.

Toegangsnummer 9

Inv.nr. 7689: Stukken betreffende de aanleg en het onderhoud van de tweede verswatervijver aan de oostkant(sic!) van de stad, gedeeltelijk met inhoudsopgave, 1855 – 1876.

Raadsverslagen en notulen Gemeenteraad Leeuwarden. (.http://hcl-gemeenteraadsverslagen.pictura-dp.nl/)

Geraadpleegde beeldbanken en websites

www.archieven.nl

www.beeldbankgroningen.nl

www.beeldbankleeuwarden.nl

www.blauwestadhoeve.nl

www.cultureelerfgoed.nl/monumentenregister

www.dnb.nl

www.friesarchiefnet.nl

www.friesscheepvaartmuseum.nl

www.fryslan.nl

www.groningerarchieven.nl

www.grovestins.nl

www.hisgis.nl

www.kranten.kb.nl

www.library.wur.nl/speccol/ (TuinPad / Groen Erfgoed)

www.members.home.nl/jp.de.groot

www.pgkootstertille.nl

www.tresoar.nl

www.watwaswaar.nl

www.winsum.nl

Herkomst afbeeldingen

1. Bestellijst Kerkvoogden Bozum, *Archief van de boomkwekerij 'De Iephof' te Bergum*, toegangsnummer 93-60, inventarisnummer 547, collectie Aly van der Mark, Hurdegaryp.
2. Diagram behouden en verdwenen tuinen in Friesland, Anne Wolff.
3. Dia uit presentatie inventarisatie tijdens Vlaskamp-symposium te Leeuwarden dd 24 juni 2013, Anne Wolff
4. Dia uit presentatie inventarisatie tijdens Vlaskamp-symposium te Leeuwarden dd 24 juni 2013, Anne Wolff
5. Dia uit presentatie inventarisatie tijdens Vlaskamp-symposium te Leeuwarden dd 24 juni 2013, Anne Wolff
6. Ontwerp Wilhelminapark te Sneek, 1898, G.L. Vlaskamp. Collectie Fries Scheepvaart Museum te Sneek, Objectnummer 1981-184.
7. Tekening Vlaskamp geprojecteerd op luchtfoto uit 2012, André Gout, Heerenveen.
8. Verschuiving waterpartij in Wilhelminapark te Sneek, André Gout, Heerenveen.
9. Geomorfologische kaart, www.fryslan.nl.
10. AHN, www.fryslan.nl.
11. Bonneblad, www.hisgis.nl.
12. Bonneblad, www.hisgis.nl.
13. Dia uit presentatie inventarisatie tijdens Vlaskamp-symposium te Leeuwarden dd 24 juni 2013, Anne Wolff.
14. Locatie Boazum, Google earth
15. Winterbeeld pastorie Boazum, collectie Frans Tolsma (www.oudbozum.nl)
16. Gezicht op de verswatervijver, 1911 (Beeldbank Leeuwarden, FDWESTPAB001)
17. Advertentie *Groninger Courant*, (1 augustus 1854), Koninklijke Bibliotheek 1635 C 1.
18. Bevestiging betaling aan Vlaskamp voor ontwerp Wilhelminapark door het OBW, Archief Sudwest-Fryslân te Sneek.
19. Dorpsweg Dronryp, ongedateerd, Tresoar, FAA (Z215).
20. Fotoserie Dronryp, collectie Stieneke van der Wal, 2012.
21. Hijlaard, collectie Stieneke van der Wal, 2012.
22. Wirdum, collectie Stieneke van der Wal, 2012.
23. Uitgegroeide taxus, collectie Stieneke van der Wal, 2012.

24. Voorbeeld van een bontbladig heesterperk. Detail ontwerp-tekening Wilhelminapark Grou (1895/1896), collectie Aly van der Mark, Hurdegaryp.
25. Kooten, collectie Stieneke van der Wal, 2012.
26. Selmien, collectie Stieneke van der Wal, 2012.
27. Ontwerpschets van het toegangshek van het Wilhelminapark te Sneek, A. Breunissen Troost (1898), collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek.
28. Diagram, Anne Wolff.
29. Diagram, Anne Wolff.
30. Diagram, Anne Wolff.

Woord van dank

Graag zouden wij de betrokken tuineigenaren willen bedanken voor hun gastvrijheid. Zij deelden hartelijk hun kennis en foto's. Bij de totstandkoming van het rapport hebben we kritische meelezers gevonden, met name de inbreng van Jan Holwerda wordt zeer gewaardeerd. Tot slot zouden we Aly van der Mark willen bedanken; zij heeft met haar tomeloze enthousiasme niet alleen Gerrit Vlaskamp maar ook de negentiende-eeuwse tuin in Friesland over het voetlicht gebracht. Zonder haar was het project niet gerealiseerd.